
СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА СЕЛІ В ДАВНЬОРУСЬКІ ЧАСИ

О. П. Моця

Розвиток східнослов'янського суспільства в часи Київської Русі суттєво вплинув на соціальне становище найбільш масового прошарку тогочасного суспільства — селянство.

Подальше дослідження епохи феодалізму в Європі в цілому і в середовищі східних слов'ян зокрема неможливе без більш конкретного вивчення різних боків життя сільського населення — основної частини людності тих часів. Адже навіть в XV—XVIII ст. «... світ являв собою все ще велику країну, де від 80 до 90 % людей жили плодами землі, і тільки ними»¹. Разом з формуванням відносин класового, чи як зараз частіше говорять — соціально стратифікованого суспільства, появою урбаністичних центрів на східноєвропейських теренах йшло оформлення сіл у значенні цього терміну як особливого типу протилежних містам поселень. Тут концентрувалось сільськогосподарське виробництво — землеробство, скотарство й промисли, розвивалось ремесло. У давньоруських писемних джерелах, що відносяться до домонгольських часів, трапляються кілька термінів для означення власне сільських поселень: «село», «сільце», «погост», «двір» та деякі інші². Але для всебічного вивчення питання функціонування села як соціального організму в феодальному суспільстві свідчень літописів та деяких середньовічних юридичних документів явно недостатньо. Перспективним є використання усіх наявних матеріалів, а в першу чергу — археологічних.

На наш погляд, заслуговує подальшого й більш поглибленого вивчення тема соціальних відносин на селі, де тоді широкі маси саме і сформувались у селянство як клас, що існував упродовж тривалого історичного відтинку часу і дожив до наших днів як один із основних стратів сучасного українського суспільства. Питання це не нове, але хоча праць вже й написано чимало, до кінця воно не вирішене³. Так, деякі дослідники вважають, що общинні зв'язки у слов'ян уже на початку другої половини I тис. н. е. носили територіальний характер, а інші і у верві початку II тис. н. е. вбачають лише перехідний шабел від родової общини до общини, основаної вже на приватній власності⁴.

Тому з огляду на сучасні знання слід зупинитись на з'ясуванні рівня тогочасного соціально-економічного розвитку всього східнослов'янського суспільства, де село відігравало роль однієї з основних підсистем цього складного соціального організму. Це, у свою чергу, дасть змогу реальніше розглянути характер самої організації села як громадської структури. При цьому свідчення писемних джерел зіставимо з новими археологічними фактами, що відносяться до піднятої теми.

Механізм формування класового суспільства можна коротко і в самих загальних рисах охарактеризувати наступним чином: інтенсифікація матеріального виробництва (покращення обробітку землі, розвиток різноманітних ремесел тощо) призвела до появи регулярного додаткового продукту й меншій залежності людини від природних факторів. Одночасно з цим, узурпація влади окремими членами суспільства, що сталась внаслідок різних обставин, призвела до соціальної диференціації і стала однією з основних причин майнової диференціації, відчуження додаткового продукту в основній масі населення. Хоча в цьому глобальному історичному явищі є ще багато незрозумілого. Повторимо за В. Б. Кобриним: «Як земля общинна», «нічия», «божа» потрапляє у приватну власність? Коли і яким шляхом виникає боярська вотчина? Навряд навіть у віддаленому майбутньому буде розкрито до кінця цю таємницю феодального «початкового накопичення»⁵.

На етапі кінцевого розкладу первіснообщинних відносин і поступового переходу до епохи цивілізації переважна більшість східнослов'янського люду перебувала в складі так званих первісних сусідських чи інакше праселянських общин, котрі в стадіальному відношенні були перехідною ланкою від власне первісних до сусідських. Господарськими осередками суспільства були групи осіб, котрі мали спільну власність на землю, колективні форми виробництва й самоврядування. Первісна сусідська община займала площу кількох невеликих селищ, що розміщувались разом з оточуючими їх угіддями своєрідними гніздами. Їх Ю. І. Семенов назвав осередками відокремленої власності⁶. Рід у цей час уже був явищем надбудовного порядку⁷. Цей етап розвитку суспільства в цілому все більше дослідників, слідом за Е. Р. Сервісом, характеризують як етап «чіфдому» або «вождівства», коли первіснообщинні відносини замінювались на нові, ще додержавні, але вже основані на відстороненні більшості населення від управління суспільством⁸.

Детальніше про еволюцію східних слов'ян у бік цивілізації ми вже писали в деяких попередніх працях⁹. А тому тут лише відзначимо, що якісний рубіж в переході до територіальних зв'язків і формування самого селянства пов'язується багатьма дослідниками з появою Давньоруської держави.

Селянська община східних слов'ян часів Київської Русі відома під назвою «верв». При всій різноманітності точок зору поки що всі сходяться в одному: це суспільно-територіальна одиниця¹⁰. Етимологічно термін «верв» пов'язується зі словом «вірвовка» в розумінні міри землі, обмеженої певною лінією. У класовому суспільстві селянська община складалась з окремих селянських сімей, являлась організацією, що слугувала історично створеній формі соціальної спільності селянства. Конкретні механізми її появи могли бути різними: це і безпосереднє переродження родових колективів у сусідські; й об'єднання родичів і неродичів, що спонтанно складалися в процесі освоєння нових земель; і цілеспрямовані акції «сильних світу цього». Але суть нових колективів завжди була одною. «Община — соціальний організм, що обов'язково доповнював парцелярне (дрібне селянське — *О. М.*) сімейне виробництво, гарантував його нормальне функціонування й відтворення, забезпечував соціалізацію селянства. Його включеність у цілісну суспільну систему»¹¹. Значення сусідської общини не відносилось лише до виробничої сфери. Вона являлась інститутом з широкими соціальними функціями, що охоплювали не лише господарську діяльність, але й сімейно-шлюбні відносини, щоденний побут, сферу культу, ідеології та і в цілому духовного життя, звичаєве право, суд з внутрішніх міжселянських конфліктів, відправлення повинностей та інші відносини із зовнішнім світом¹².

Про верв є численні відомості в Просторовій редакції відомого юридичного документу «Правда Руськая» починаючи зі статті 3: «Аже кто убиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищють, то веревную платити, в чьей же верви голова лежит, то 80 гривен; паки ли людин, то 40 гривен». Звичайно, сама верв з'явилась набагато раніше цієї редакції, що була пов'язана з подальшим упорядкуванням феодального господарства. А те, що за вбитого представника князівської адміністрації платили в два рази більше, ніж за рядового вільного общинника говорить про значну соціальну диференціацію на селі в XI — XIII ст. В той же час, розміри штрафу — 80 і 40 гривень за вбитого — є досить значними: відповідно дорівнюють вартості стада із 100 і 50 корів¹³.

Якраз у зв'язку із функціонуванням феодального господарства на селі маємо інформацію про різні групи вільного та залежного сільського люду. Так, одним із термінів, якими означали селян, був «люди». Звичайно, це слово з'явилося ще в додержавні часи і тоді відносилось до всіх членів племені. В часи Київської Русі воно спочатку означало вільних, а дещо пізніше й феодально-залежних людей. До широких прошарків селян (і лише них) відносилось слово «смерд», хоч до цих пір серед дослідників існують протилежні судження з цього приводу (смерди — спочатку вільне сільське населення, частина якого поступово потрапляла у феодальну залежність; смерди — це особисто вільні селяни — данники, котрі підлягали експлуатації з боку ранньофеодальної держави, але з часом частина з них виявилась в особистій залежності від князя-вотчинника; смерди — лише особисто вільні селяни; смерди — лише феодально-залежні селяни; смерди — це раби, котрих посадили на землю; «зовнішні» смерди, якими

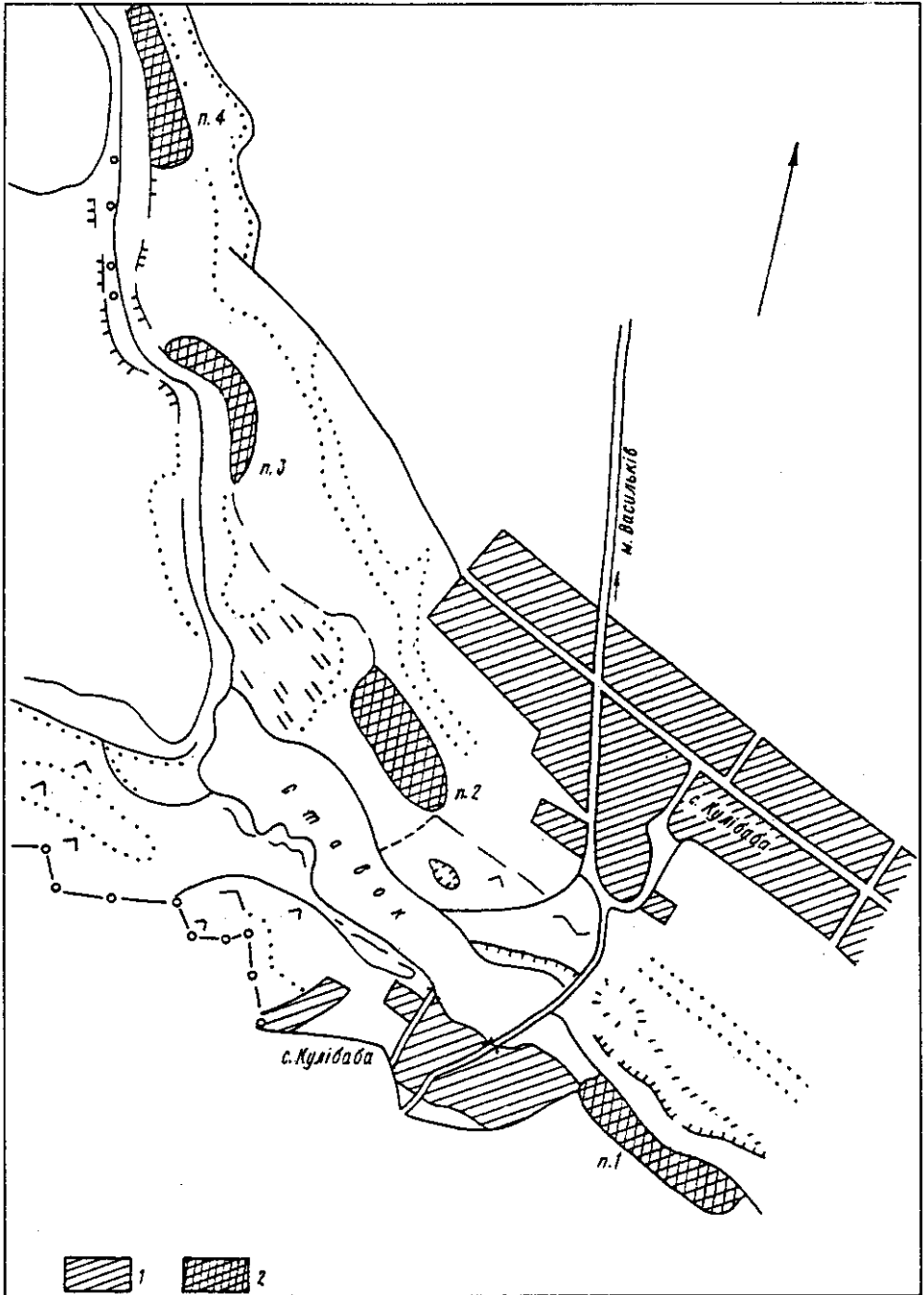

Рис. 1. Селища поблизу с. Кулібаба (1 — сучасна забудова, 2 — культурний шар X—XIII ст.).

ставали обкладені даниною підкорені племена; «внутрішні» смерди — посаджені на князівські землі раби-полонені; смерди — напівсільське феодально-залежне населення, котре служило князю податями й військовою повинністю).

Основою експлуатації смердів була сформована система поземельних відносин. Але феодальне господарство мобілізувало населення й іншими способами. Найдавнішим з них було встановлення особистої залежності. З X ст. групи населення, які були пов'язані як з феодальним двором, так і з селом, називались узагальнюючим словом «челядь». У першу чергу до їх складу входили холопи, якими ставали: особисто вільні, котрі повністю віддавали себе на службу князю;

полонені; діти холопів; закупи, котрі не виконали своїх економічних зобов'язань; люди, які добровільно йшли у холопи в результаті одруження з рабнямими.

Окрім того серед селян були прощеники, пущеники, задушні люди, ізгої — вірогідно вільновідпущеники за життя своїх володарів або за заповітом та колишні вільні, котрі внаслідок різних побутових причин потрапляли в залежність. Відомо також про рядовичів, тобто залежних за рядом — договором; закупів, які ставали такими у зв'язку з отриманням позики-боргу під проценти, що треба було відпрацювати в господарствах тих, хто її давав. Були й особисто вільні землероби, у котрих з багатим господарем встановлювались відносини «дача — милість» (могли відійти після повернення «милості»), а також такі, що переходили в залежність і підданство разом зі своєю землею без виплати грошових (західноєвропейський заклад-комендація). Тож різноманітні форми експлуатації селян, що склалися упродовж XI—XII ст., відобразились у відробітковій ренті (закупи, холопи), натуральній і грошовій ренті (смерди, рядовичі, прощеники й ті, хто взяв «дачу»). Слід звернути увагу на існування різних форм ренти, економічною основою якої були значні відмінності відношень власності й володіння засобами виробництва в князівському домені й боярській вотчині¹⁴.

Перейдемо тепер до археологічних матеріалів, що були накопичені в основному нещодавно у зв'язку з початком планомирного й всебічного вивчення давньоруського села. У першу чергу спробуємо встановити, чи є археологічні дані у відношенні верви, котру більшість дослідників розглядає як сукупність поселення кількох поселень разом з оточуючими їх угіддями¹⁵. Враховуючи, що більшість селищ середньовічних часів мали всього по кілька дворів, та зіставляючи цей факт з вищезгаданими досить крупними сумами штрафів за вбивство княжого мужа чи вільного чоловіка, можна вважати виплату таких сум нереальною для жителів переважної більшості населених пунктів. Нагадаємо, що первісну сусідську общину більшість дослідників розміщують на площі окремого гнізда з кількох поселень. Для давньоруських часів також у багатьох місцях простежуються такі гнізда, що, вірогідно, теж слід пов'язувати з селянськими територіальними громадами.

Ми не будемо тут розглядати гнізда поселень, до складу яких входили й городища¹⁶. Адже в умовах класового суспільства в своїй більшості вони не були общинними схованками чи племенними центрами (їх інтерпретація в соціальному плані — тема іншої роботи). Зараз відомі й гнізда з наявними на їх площах лише відкритими поселеннями. Кілька таких агломерацій було досліджено О. В. Серовим на Київщині¹⁷. До таких груп входило від 2 до 5 селищ. Зокрема, в басейні Стугни поблизу с. Кулібаба розташовано 4 селища XI—XIII ст. (рис. 1). Поселення гягнуться ланцюжком по обох берегах річки протягом 2,2 км. Ще одну групу зафіксовано поблизу с. Новосілки: між першим і другим селищами відстань становила 250 м, третє знаходилось за 1 км від них (рис. 2). У середині аналогічних груп поселення розміщені в основному на відстані від кількох сотень метрів до 1—1,5 км одне від одного, а загальні розміри груп не перевищують 2,5—3 км.

На двох поселеннях в районі с. Дорогинка були проведені археологічні розкопки. Вся ця група складалась з 4 селищ на берегах р. Кирівки. Два селища розміщувались на відстані 300 м одне від одного по обох берегах невеликої річечки. Площа першого — близько 1 га, другого — менша (на нашу думку, тут могло розміститись не більше 1—3 садиб). На першому з них розкопано житло і 2 господарські ями. Третє та четвєрте селища знаходяться вище за течією річки відповідно за 1,5 та 2 км від першого. На Дорогинці-III в урочищі «Селище» частково досліджено дві давньоруські садиби. Зафіксовано сліди окремих домогосподарств (всього 5) й господарські комплекси, пов'язані з залізобудним виробництвом. Виявлено житла, господарські споруди та ями, численні речові знахідки — сільськогосподарські знаряддя праці, кераміку, інші побутові речі, прикраси, елементи одягу.

Особливо слід відзначити вилу свинцеву печатку, що належала до типу князівських з доброзичливим написом «Господи помози рабу своему Феодору аминь». На зворотньому її боці — зображено святого Федора Стратилата в повному бойовому обладунку, він спирається на щит і тримає в руці спис. Ліворуч

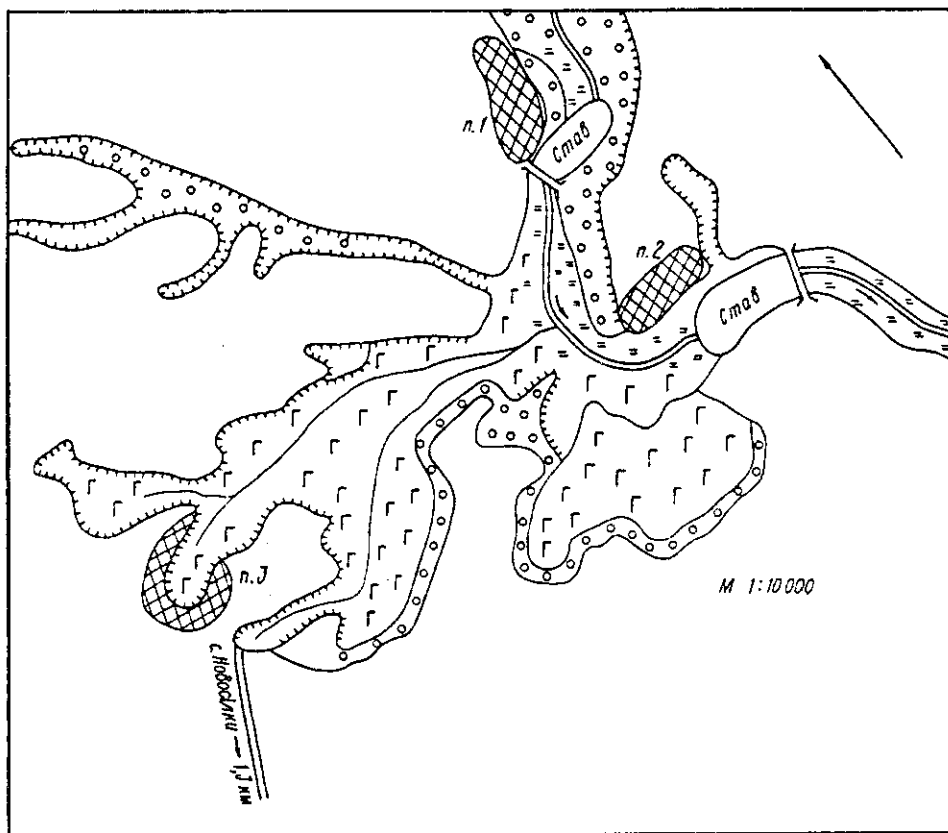

Рис. 2. Селища поблизу с. Новосілки.

від зображеного святого є напис у стовпчик «Феодор», а праворуч — «агиос». Печатки такого типу слід пов'язувати з ім'ям Мстислава Володимирича — старшого сина Володимира Мономаха. У зв'язку з цією цікавою знахідкою напрошується аналогія з князівським мужем, про якого йшлося у вищезитованій статті з «Правды Руської». Він, вірогідно, міг знаходитись в общині у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків.

Аналогічні агломераційні структури були зафіксовані й на Чернігівщині, де в центрах таких гнізд знаходилося, як правило, найбільше поселення. Вдалося в деяких випадках встановити, що на площах таких селищ формувалися навіть окремі райони, відокремлені від іншої селищної території природними кордонами (яр або ручай) чи навіть дерев'яною огорожею. Саме тут, як свідчать різноманітні археологічні знахідки, мешкали представники соціальної верхівки. На думку В. П. Коваленка, вони уособлювали собою державний апарат і виконували певні адміністративно-господарські та військово-поліцейські функції. На користь цього свідчить значна кількість предметів озброєння (сокири, наконечники списів та стріл, кистені, булави), військового обладунку (ремінна фурнітура, панцирні деталі), спорядження вершника (шпори, наверхня канчука) і верхового коня (псалії, вудила, стремена, підкови, пряжки та різноманітні накладки). Слід також відзначити знахідки на таких пам'ятках регіону писал та речей з написами-графіті, свинцевої актової печатки, срібних та бронзових хрестів-енколпіїнів, різьбленої шиферної іконки, золотої застібки від книжкового окладу, бронзових лампадок та деталей хоросів, гака для підвішування світильника. Тут же концентрувалась і основна маса уламків амфор, скляного та полив'яного посуду, значна кількість прикрас, а також деталі терезів та гирка¹⁸.

Багато з вищезгаданих категорій речей було виявлено О. В. Шекуном на поселенні Ліскове між літописними Черніговом і Любечем. Тут, окрім типових для багатьох поселень ординарних житлових та господарчих споруд, були виявлені

й відмінні від них будівлі. Одна з них (рис. 3) складалася з житлового підкліту, холодної кліти та коридору. У її котловані, розмірами 11,5×3,5 — 2 м, виявлено близько 20 колод міжповерхового перекриття. Крім того були відзначені завали обпаленої глини, якою імовірно обмазувалися стеля та стіни. Житлова камера мала розміри 4,6×3,5 м, в усіх її кутах зафіксовано стовпи діаметром 0,4—0,5 м. Стіни склалися з неокоркованих ретельно підігнаних одна до одної березових колод діаметром 0,35 м. Вхід фіксувався розташованими по обидва боки стовпами, в одному з яких був дверний отвір. Глинобитна піч, повернута устям до входу, знаходилася у лівому, ближчому від входу кутку. Уздовж її задньої стінки зафіксовано рештки дерев'яного каркасу у вигляді кількох вертикальних дошок. На підлозі знайдено залишки дерев'яної діжки, а в передній частині кліти досліджено підквадратну підпільну яму, ще одну — в північно-західному кутку. З боку входу до житлового підкліту примикала холодна кліть розмірами 2,4×3,4 м. Третє приміщення являло собою похилий коридор 3×2—3 м, що поступово звужувався до входу. Існування наземної частини будівлі засвідчують глибина споруди (від рівня материка 1,6 м), залишки міжповерхового перекриття, що обвалилося, наявність масивних стовпів у підкліті. На думку автора розкопок наземна частина забудови, можливо, була зрубною, а її розміри перевищували розміри котловану житла¹⁹.

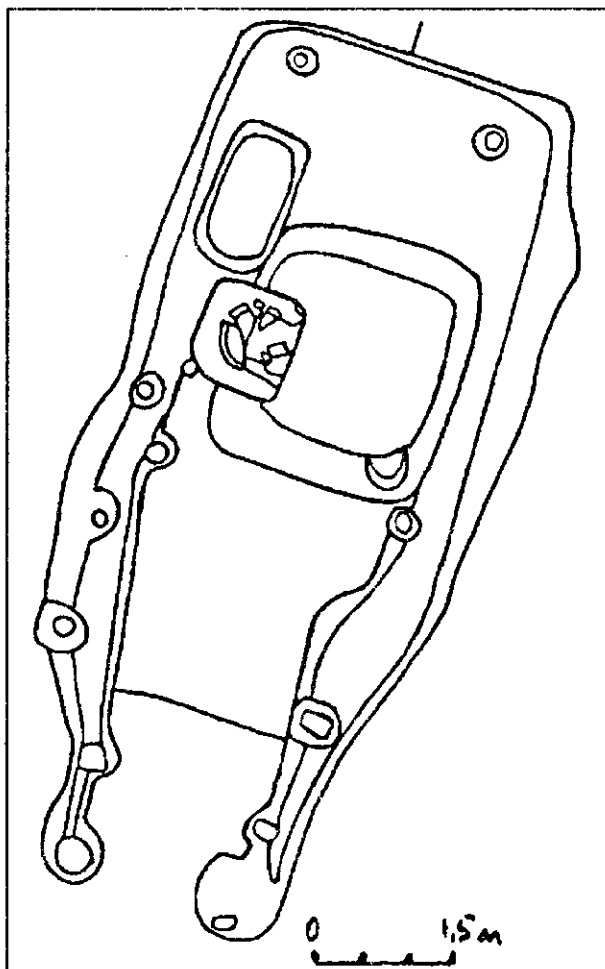

Рис. 3. Житло № 6 з поселення Ліскове.

Такий детальний опис одного з жител ми навели для того, щоб показати рівень будівництва в окремих селах, звичайно не рядових, а князівських чи боярських. Тут «керуючі справами» (говорячи сучасною термінологією), які проживали в аналогічних міських будівлях, захищалися і юридично. Зокрема вже в статті 22 Короткої редакції «Правды Руської» за вбивство княжого тіуна (управителя господарством) штраф накладався у 80 гривень. Захищалися й дещо нижчі за рангом посадові особи. Так, у статті 24 Короткої редакції згаданого юридичного документу йдеться: «А в сільском старосте княжи и в ратаинем 12 гривне». А в статті 13 Просторової редакції читаємо: «А в сельском тивуне княже или в ратаинем, го 12 гривен».

Певні категорії знахідок та специфіка будівництва дозволяють встановити й певну ієрархію сільських поселень не лише за господарськими функціями (про які мова тут не йде), але і в їх соціальному значенні²⁰. Вище були охарактеризовані найбільш значні села, що явно виділялися серед більшості ординарних. Але при розкопках широкими площами вдається встановити й середню ланку в такій їх градації, тобто центри територіальних об'єднань самого нижчого рангу.

Так, цікавим у соціальному відношенні є поселення Автуниці на півночі сучасної Чернігівщини, особливо його північна частина, яка становила менше третини сумарно дослідженої за багато років території. Тут було сконцентровано близько 60 % індивідуальних знахідок, багато з яких носило чітко виражений елітарний характер і можуть вважатись елементами феодального побуту. Це поодинокі предмети озброєння та спорядження вершника й коня (бойові ніж і сокири, деталі кольчуги, наконечники стріл, стремено, шпора, вудила і псалій), статуетка можливо середньоазійського походження, уламки амфор, речі, прикраси та елементи костюму, уламки візантійських та північноруських скляних браслетів і коштовні срібні скроневі кільця, персні, близько 30 уламків металевих та скляних браслетів, більше 10 мінеральних та скляних намистин, підвіски й інші прикраси, гудзики й дисковидна застібка для плаща. Знайдено також речі, що вказують на наявність приватної власності та певний культурний рівень їх власників (замки і ключі, скляний і полив'яний посуд, уламки горщиків з окремими лігерами та частиною побажання «Боже помози рабу твоєму М...»), пряслиця з графіті, гральні кості, керамічні іграшка та брязкальце, шапка і фішка). Серед речей культового призначення — натільні хрестики, зокрема перламутровий з морської мушлі із зображенням Христа на Голгофі, язичницькі амулети. Не виключено, що тут розвивалось і ювелірне виробництво²¹.

Досліджена садиба, для якої були властивими тривалий час функціонування, наявність досить досконалого багатогалузевого господарства (тут виявлено кілька гончарних горнів, смолокурні та діглярні), зручне місцерозташування й садибне планування (останні розкопки виявили тут колодязь з дерев'яним зрубом у середині), концентрація незвичних для рядового села знахідок, може бути інтерпретована як місце проживання представників соціальної верхівки серед жителів поселення. Проте їх ототожнення з представниками князівської чи боярської сільської адміністрації є проблематичним. Цьому суперечить відсутність ознак князівської влади, розвинуте виробництво (зокрема наявність уже згаданих жител-майстерень заможних гончарів), кустарний характер багатьох виробів (наконечник бронебійної стріли, шпора, псаліфа — речі, що вірогідно були виготовлені в майстернях цього селища), віддаленість самого селища від найближчого міста чи укріпленого поселення. Ймовірніше ідентифікувати мешканців розглянутої садиби Автуницького поселення X—XII ст. з представниками місцевого самоврядування територіальної общини давньоруських часів.

Взагалі проблема фіксації та вивчення садиб у сільській місцевості є досить актуальною. Адже їх наявність є безперечним доказом того, що селянство навіть у деталях матеріальної культури закріпило свій поділ на окремі приватні домогосподарства, хоч у загальному користуванні залишались ще тривалий час значні ділянки землі і природних ресурсів.

Такі комплекси зараз досить успішно вивчаються на Чернігівщині²². Найбільш ранній тип садибної забудови, який належить до першої половини XI ст. зафіксовано на поселенні «Криниця» поблизу с. Новий Білоус. З другої половини XII ст. він стає панівним на багатьох поселеннях у згаданому регіоні Дніпровського Лівобережжя та, вірогідно, і для інших південноруських територій.

Основним конструктивним елементом садиби було житло, до якого з обох боків прилягали господарські будівлі, розташовані майже по колу, залишаючи в центрі відносно вільну від забудови територію. Площа садиб — від 400 до 1500 м². Між ними зафіксовано сліди огорож. Для XII—XIII ст. на ряді поселень відзначено диференціацію садиб і окремих будівель за розмірами та інвентарем, що вказує на певну, в першу чергу майнову, нерівність.

Як приклад влаштування садиб можна навести вивчені два комплекси на поселенні «Рів-2» поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл. В прибережній лінії забудови було виявлено першу садибу площею 480 м². Котловани жител та господарських будівель розташовані майже по колу. В середині двору на майданчику 85 м² знаходились господарські та зернові ями. До складу цієї садиби входило 2 житла напівземлянкового типу, клуня, погріб, 2 будівлі для зберігання продуктів, ремісничі майстерні, зернові та господарські ями. Від прилеглої до неї іншої садиби її відокремлювала огорожа стовпової конструкції.

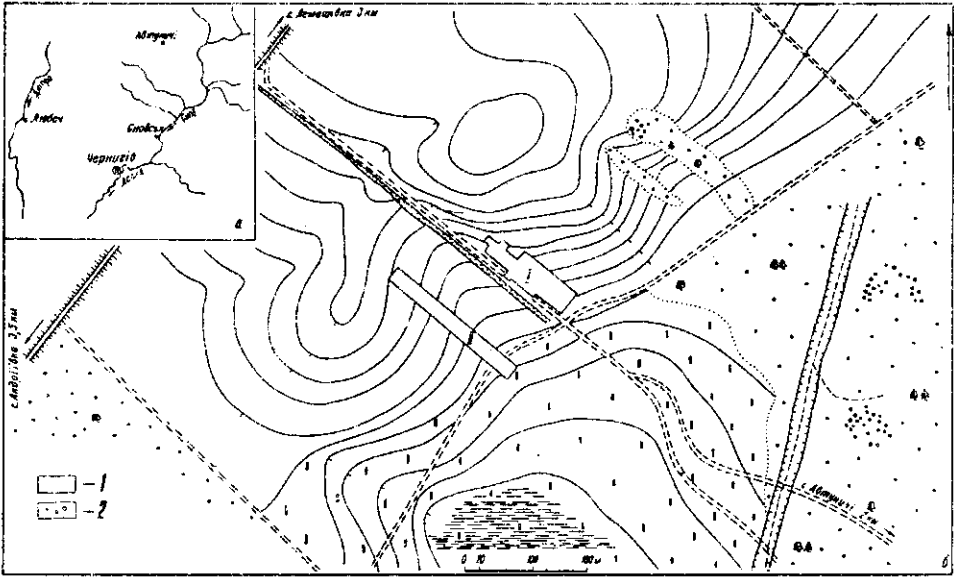

Рис. 4. Археологічний комплекс пам'яток поблизу с. Автуничі (1 — розкопи, 2 — кургани).

Інша садиба була розташована в другій лінії забудови села і вивчена лише частково (відкрито 187 м²). Тут зафіксовано 3 напівземлянки, з яких одна мабуть була житлом-майстернею, а також погріб. Знайдений на обох садибах археологічний матеріал в більшості схожий. Але споруди виробничого й господарського призначення, як і окремі знахідки (срібні і бронзові персні, частина бронзового світильника, стремена, токарні різці, уламки амфор) на першій із них все ж вказують на те, що тут жили заможніші люди. Обидва комплекси загинули на початку XIII ст.

Розміщення в межах однієї садиби кількох жител, у кожному з яких звичайно мешкала мала сім'я, дозволяє зупинитись ще на одному актуальному питанні — ролі малої та нероздільної великої сім'ї в класовому суспільстві, зокрема, в феодальну епоху. Традиційно вважається, що великі колективи родичів характерні для первіснообщинних структур, коли лише спільними зусиллями багатьох індивідуумів можна було вистояти перед силами природи. Поступово, під час переходу до структур класового суспільства, основним економічним осередком стає мала сім'я. Ця тенденція, зокрема, знаходить підтвердження і в еволюції східнослов'янського поховального обряду в другій половині I — на межі I й II тис. н. е. У ті часи померлих спочатку спалювали на загальному для всієї общини місці, а найближчі родичі взагалі були досить пасивними при практичному проведенні поховального ритуалу, ніж дальні. Пізніше, якраз з виділенням малих сімей як самостійних господарських одиниць, проведення похоронів теж переходить до функцій окремої родини, стає більш індивідуальним — з'являється обряд кремації кожного небіжчика на місці майбутнього захоронення, а основні витрати несе вже конкретна родина²³.

Але ситуація з розміщенням курганів поблизу вже згаданого Автуницького поселення дозволяє говорити про те, що поряд з основними тенденціями у відношенні до ролі великих і малих сімей на різних етапах історичного розвитку слов'ян існували й протилежні «течії». Справа в тому, що кладовище в Автуничах складається з трьох курганних груп, котрі розмішувались на деякій відстані одна від іншої (рис. 4). Тобто можна говорити про три великі сім'ї (про що свідчать і розміри садиб та кількість будівель на них), які мешкали в межах одного селища.

Нагадаємо, що малою сім'єю дослідники вважають шлюбну пару, котра або не має дітей, або має малих за віком (чи навіть великих, але неодружених) синів. Батьки з одруженими синами (незалежно від їх кількості), а також одружені брати, котрі проживають разом, є значно складнішою сімейною організацією —

нероздільною сім'єю двох видів — батьківською чи братською. В епоху феодалізму часто нероздільні великі сім'ї з'являлись унаслідок певних причин економічного характеру, коли було вигідно працю організувати на колективних засадах²⁴. Це спостереження, на нашу думку, якраз і підтверджує ситуація в Автуничах.

Закінчуючи короткий розгляд піднятої теми, можемо констатувати, що проблема визначення соціальних відносин у селянському середовищі східних слов'ян епохи Київської Русі залишається досить складною для вирішення. Але комплексне використання різних історичних джерел все ж дає можливість отримати нову інформацію з цього приводу.

Примітки

¹ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное.— М., 1986.— С. 60.

² Довженко В. Й. Некоторые вопросы археологического изучения древнерусского села домонгольского времени // I Międzynarodowy Kongres archeologii słowianskiej.— Warszawa, 1961.— Т. IV.— С. 7—9.

³ Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX вв.— К., 1971; *История крестьянства СССР*.— М., 1987.— Т. 1; М., 1990.— Т. 2; Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI—X вв.— М., 1990; та багато інших.

⁴ Довженко В. Й. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР.— М., 1969.— С. 36; Фроянов И. Я. Семья и вервь в Киевской Руси // Советская этнография.— 1972.— № 3.— С. 97; та інші.

⁵ Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России.— М., 1985.— С. 32.

⁶ Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 84; Семенов Ю. И. О стадийной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 84.

⁷ Першиц А. И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации в его истории // Труды Института этнографии. Новая серия.— 1960.— Т. 54.— С. 151—172.

⁸ Service E. R. Jrigins of the State and Civilization.— New York, 1975.

⁹ Моця А. П. Проблема перехода восточных славян к классовому обществу в исторической литературе // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 230—247; Моця О. П., Терпиловський Р. В. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи // Археологія.— 1987.— Вип. 57.— С. 56—67.

¹⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 90.

¹¹ Данилова Л. В. Сельская община в средневековой Руси.— М., 1994.— С. 48.

¹² Там же.— С. 51.

¹³ Законодательство Древней Руси // Российское законодательство X—XX веков.— М., 1984.— Т. 1.— С. 84.

¹⁴ История крестьянства СССР.— Т. 2.— С. 24—29.

¹⁵ Правда Русская. М.— Л., 1947.— Т. 2.— С. 255—274; Тимошук Б. А. Восточные славяне : от общины к городам.— М., 1995; та інші.

¹⁶ Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Дняпра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 93—110; Шекун А. В. К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины) // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тезисы докладов.— Чернигов, 1988.— С. 90—92.

¹⁷ Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).— К., 1997.— С. 102—111.

¹⁸ Коваленко В. П. Соціальний склад сільського населення Чернігівської землі X—XIII ст. // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції.— Чернігів, 1992.— С. 92, 93.

¹⁹ Південноруське село IX—XIII ст.— С. 73.

²⁰ Доречно тут буде згадати й відоме з літопису (під 1146 р.) Ігореве сільце, де стояли замський князівський двір, церква св. Георгія, знаходилась стодола з 900 стогами. Там було багато «готовизни»: вина, меду, виробів із заліза та кольорових металів.

²¹ Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуниці // Слов'яни і Русь в науковій спадщині Д. Я. Самоквасова.— Чернігів, 1993.— С. 69, 71.

²² Шекун О. В. Селянські садиби XII — поч. XIII ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей.— Вип. 2.— Чернігів—Ніжин, 1988.— С. 36, 37; Шекун О. В. Сельская усадьба первой половины XI в. (по материалам раскопок поселения «Криница») // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».—Чернигов, 1990.— С. 131—134; Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя.— Чернігів, 1995.— С. 9—12.

²³ Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников).— К., 1987.— С. 46.

²⁴ Александров В. А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма.— История СССР.— 1981.— № 3.— С. 88, 93.

А. П. Моця

СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА СЕЛЕ В ДРЕВНЕРУССКОЕ ВРЕМЯ

Во времена становления у восточных славян классового общества и существования их первого государства — Киевской Руси сформировалось крестьянство как наиболее значительный по размерам социальный страт эпохи феодализма. Решение актуальных задач в изучении жизни сельского населения перспективно лишь при комплексном использовании различных источников. В частности археологические материалы уже сейчас позволяют более обоснованно отвечать на ряд важных вопросов: иерархия поселений, проблема территориальной общины — верви, место малой и большой семьи в классовом обществе.

А. Р. Мотсиа

RURAL REGION IN THE ANCIENT RUS PERIOD: SOCIAL RELATIONSHIP

The peasantry — the most numerous feudal social strata — emerged in the process of class formation among the Eastern Slavic tribes and throughout the lifetime of the Kyiv Rus — the first Eastern Slavic state. It should be noted, however, that only a complex approach can be successful in solving the problems related to the Kyiv Rus' rural population. The archaeological materials are of high importance for handling the problems related to the settlements hierarchy, territorial community (verv), and a role of a small and large families in the class differentiated society.